УДК 141.7:316.3(092)(430)

Газнюк Л. М.
доктор філософських наук,
професорка, завідувач
кафедри гуманітарних наук
Харківської державної
академії фізичної культури

СУСПІЛЬНЕ ТА ОСОБИСТЕ В ПРАГМАТИЧНІЙ АНТРОПОЛОГІЇ І. КАНТА

Анотація. Аналізується місце суспільного і особистого в контексті ідеї громадянського суспільства, яка ґрунтується на вірі в можливість дотримання моральних норм, що є наслідком безумовної та наперед заданої установки поважати Іншого, незалежно від очікуваного ставлення до себе..

Ключові слова: суспільне, особисте, громадянське суспільство, суспільні відносини, громадянський стан, суб'єкт-суб'єктна взаємодія, категоричний імператив, Інший.

Аннотация. Анализируется место общественного и личного в контексте идеи гражданского общества, основанного на вере в возможность соблюдения моральных норм, что является следствием безусловной и заранее заданной установки уважать Другого, независимо от ожидаемого отношения к себе.

Ключевые слова: общественное, личное, гражданское общество, общественные отношения, гражданское состояние, субъект-субъектное взаимодействие, категорический императив, Другой.

Summary. The place of the public and personal is analyzed in the context of the idea of a civil society based on belief in the ability to comply with moral norms, which is a consequence of an unconditional and predetermined aim to respect the Other, regardless of the expected attitude to yourself.

Keywords: public, personal, civil society, public relations, civil status, subject-subject interaction, categorical imperative, Other.

Постановка проблеми. В епоху Просвітництва великі надії покладались не на окрему особистість, а на людство загалом. І. Кант

прогрес людства розумів як виконання найвищої цілі та задуму природи. Окремий індивід сприймався як такий, що наділений здібностями, загальними для всіх, а тому і моральні ідеали можуть бути спільними для всіх. Кант описує людину як істоту, що належить до певного роду та наділена спільними для нього рисами (а саме здатністю мислити), що знайшло відображення у праці «Антропологія з прагматичної точки зору», в якій він зазначає, що: «знання родових ознак людей як земних істот, наділених розумом, особливо заслуговує на назву світознавства, незважаючи на те, що людина тільки частина земних створінь» [1, с. 351]. Варто зауважити, що в даному контексті світознавство акцентує увагу на соціальному в людині і на основі критичного методу відображає уявлення людей стосовно їх самих. На думку німецького мислителя, дослідження притаманних для всього людського роду загальних рис не має обмежуватись описом фізіологічних та гносеологічних особливостей.

Кант пропонує саме прагматичну антропологію, як таку, що займається дескрипцією люди, що потенційно має здатність до того, щоб стати громадянином світу. «Така антропологія, яка розглядається як світознавство, вивчення якого має починатися після шкільної освіти, власне, ще не може називатися прагматичною, якщо вона містить в собі різноманітне знання речей, наприклад тварин, рослин і мінералів, які існують в різних країнах і в різних кліматичних умовах; прагматичною вона стає лише тоді, коли вивчає людину як громадянина світу» [1, с. 197]. Людина у «Антропології з прагматичної точки зору» досліджується Кантом як носій соціального, оскільки лише за умови високого розвитку останнього людина може претендувати на те, щоб стати «громадянином світу».

Основний зміст. Як підсумок, уявлення Канта про суспільну свідомість можна охарактеризувати як ті, що спираються: по-перше, на ідею того, що існує мисленевий апарат, який розглядається як універсальний та притаманний всім людям та, по-друге, можливість за допомогою практичного розуму прийти до визнання категоричного імперативу як такого, що може бути застосований по відношенню для всього людства. Це є основою, на якій ґрунтується уявлення про соціальне у Канта. Безперечно, дана позиція цілком не задовольняє соціально-філософський дискурс в умовах сучасності, оскільки соціальне прийнято розглядати, як таке,

що підвладне дії набагато більшої кількості факторів, ніж це описано у Канта. Кант пояснює феномен, який в сучасному філософському дискурсі є багато в чому тотожним поняттю суспільної свідомості. Уявлення про суспільну свідомість як досягнення людством вищого щаблю розвитку згодом переймається багатьма мислителями і в певній формі продовжує існувати і у сучасній соціальній філософії.

Суспільна свідомість є похідною по відношенню до практичного розуму та доброї волі, оскільки формується під їх впливом. Більш детально проблеми суспільної свідомості Кант аналізує у роботі «Основи метафізики моральності», в який мислитель надає опис процесу формування суспільної свідомості, звертаючи увагу на те, що уявлення про добру волю та максимум волі є найвищим виявом суспільної свідомості: «Таким чином, я не потребую якоїсь глибокої проникливості, щоб знати, як мені чинити, щоб моє воління було морально добрим. Навіть не обізнаний в звичайному ході речей, не пристосований до всіх у світі подій, я лише питаю себе: чи можеш ти бажати, щоб твоя максима стала загальним законом? Якщо ти цього не можеш, то вона неприйнятна, і до того ж не через очікувану від неї шкоду для тебе або інших, а тому, що вона законодавчо не придатна як принцип для можливого загального. До останнього ж розум викликає у мене безпосередню повагу, щодо якої я, правда, зараз ще не знаю, на чому вона ґрунтується (нехай це досліджує філософ), але, принаймні, розумію хоча б наступне: що вона є визначення цінності, яка далеко перевершує всю цінність того, що вихваляється схильністю, і, далі, що необхідність моїх вчинків із почуття поваги до практичного закону є те, що становить обов'язок, якому повинна поступитися будь-яка інша спонукальна причина, так як він – умова самої по собі доброї волі, цінність якої вище всього іншого» [3, с. 239-240].

Сам Кант, безперечно, не говорить про те, що добра воля як продукт практичного розуму є тотожною поняттю суспільної свідомості. Проте, виходячи із сучасного уявлення про поняття суспільної свідомості, можна дійти висновку, що те, про що писав німецький мислитель, корелюється із категорією суспільної свідомості, яка вживається у філософії. Хоча згадки про дещо схоже за своїми характеристиками на поняття суспільної свідомості можна зустріти у Гегеля, який вживає поняття Абсолютного Духу.

Найвищим здобутком практичного розуму та доброї волі є можливість чинити відповідно до максимуму власної волі, яка

узгоджується із всезагальним законодавством, що вже саме по собі означає обмеження себе і власного свавілля заради забезпечення свободи Іншого. Ідея громадянського суспільства, за Кантом, стає можлива лише за умови високого рівня суспільної свідомості або, якщо говорити мовою мислителя, за умови панування категоричного імперативу та його перемоги над гіпотетичним. Стан, в якому перебуває людство, на думку Канта, є проміжним між тваринним та ідеєю світового громадянства. В «Ідеї всезагальної історії у всесвітньо-громадянському плані» німецький мислитель розмірковує наступним чином: «Так як люди в своїх прагненнях діють … не чисто інстинктивно, як тварини, але і не як розумні громадяни світу, згідно з узгодженим планом, то здається, що не може бути у них планомірної історії (так само як, скажімо, у бджіл або бобрів). Не можна позбутися деякого невдоволення, коли бачиш їх образ дій на великій світовій арені. Тоді знаходиш, що при всій уявній мудрості, що подекуди виявляється в деталях, в кінцевому рахунку все в цілому виткане з дурості, дитячого марнославства, а нерідко і з дитячої злоби і пристрасті до руйнування. І в кінці кінців не знаєш, яке собі скласти поняття про наш рід, настільки переконаний в своїх перевагах. Для філософа тут залишається один вихід: оскільки не можна припускати у людей і в сукупності їх вчинків якусь розумну власну мету, потрібно спробувати відкрити в цьому безглуздому ході людських справ мету природи, на підставі якої у істот, що діють без власного плану, все ж була б можлива історія згідно з певним планом природи. – Подивимося, чи вдасться нам знайти провідну нитку для такої історії, і тоді надамо природі зробити ту людину, яка була б в змозі її написати. Адже породила ж вона Кеплера, який підкорив несподіваним чином ексцентричні орбіти планет певним законам, і Ньютона, який пояснив ці закони загальною природною причиною» [2, с. 8].

Таким чином, можна зазначити, що Кант наділяє людський рід потенційною здатністю стати повноцінними громадянами, проте це може бути реалізоване в межах не одного покоління. Дана гіпотеза має під собою основу не лише тому, що мислитель вірить у перемогу доброго принципу над злим та у можливості людської природи, а підкріплюється ще і його теософськими поглядами. Справа в тім, що для етики Канта визначне значення мають три трансцендентальні ідеї та можливості розуму їх осягнути. Мова йде про Бога, свободу та безсмертя душі. В даному випадку саме ідея

безсмертя душі наділяє як окремого індивіда, так і людство в цілому можливістю встати на шлях доброчинності, оскільки в межах одного життя не можливо досягнути стану досконалості, а ідея безсмертя дарує надію на те, що людство зможе втілити категоричний імператив у життя.

Суспільна свідомість у концепції Канта розповсюджується не лише на сферу суспільних відносин, а і на етичну, оскільки мислитель ототожнює громадянське суспільство із поняттям етично-правового стану, що може вступати в суперечність з деякими поглядами на суспільну свідомість та громадянське суспільство у сучасній філософії. Основною причиною, чому концепція Канта не є релевантною по відношенню до сучасності, є різниця між розумінням індивідуальної свідомості. Кант виходить із позиції, що кожен суб'єкт наділений ідентичними розумовими здібностями, та саме тому категоричний імператив може бути осягнутий кожним, в той час як у XXI столітті утверджується думка про індивідуальний характер як свідомості, так і процесу мислення.

Громадянське суспільство органічно поєднується з етично-соціальною концепцію Канта і може бути розглянутим на двох рівнях. На першому необхідно з'ясувати загальні умови становлення громадянського суспільства, на другому необхідно охарактеризувати стан суспільних відносин, за яких можливе громадянське суспільство. Кант не визначає суто зовнішні чи внутрішні умови будь-якого суспільного явища, хоча приоритетним є внутрішній рівень розуміння суспільних явищ. Проводячи розрізнення внутрішніх та зовнішніх умов, необхідно враховувати специфіку кантівського підходу загалом. Під внутрішніми умовами розглядаються основоположення, які висуває практичний розум, а під зовнішніми – мораль і закони, а також їх регулююча функція у суспільстві. Громадянське суспільство розуміється як стан суспільства, за якого наступає безумовне панування категоричного імперативу. Яким чином сама ідея громадянського суспільства формується в межах практичного розуму? Перш за все, необхідно зазначити, що зв'язок моралі і права у філософії Канта, зокрема в роботі «Критика практичного розуму», є настільки тісним, що мислитель подекуди ототожнює право і мораль. Право Кант вважає більш формальним та зовнішнім по відношенню до моралі, а за умов панування категоричного імперативу, за Кантом, потреба у праві як зовнішній регулюючій системі зникне взагалі, оскільки головною

метою громадянського суспільства є забезпечення свободи кожного. В межах практичного розуму першою умовою можливості існування громадянського суспільства є наявність свободи. Кант вважає свободу основною з трьох трансцендентальних ідей, вона забезпечує панування моралі над свавіллям, що відтак сприяє утвердженню та просуванню ідеї громадянського суспільства та уможливлює її втілення в межах реальних суспільних відносин. «Поняття свободи, оскільки його реальність доведена деяким аподиктичним законом практичного розуму, становить опору всієї основи системи чистого, навіть спекулятивного, розуму, і всі інші поняття (про бога і безсмертя), які як одні лише ідеї не мають в цій системі опори, додають до нього і з ним і завдяки йому набувають міцність і об'єктивну реальність, іншими словами можливість їх доводиться тим, що свобода дійсна, так як ця ідея проявляється через моральний закон» [4, с.332]. Таким чином, за Кантом саме трансцендентальна ідея свободи пов'язує інтеріорний та екстеріорний рівні вияву роботи практичного розуму, оскільки, набуваючи свободи, суб'єкт отримує можливість вибору доброго чи злого вчинку. Сама здатність обирати утверджує позиції як моралі, так і практичного розуму.

Свобода є унікальною трансцендентальною ідеєю, оскільки за умов можливості вибору вибір на користь доброго вчинку є справжнім дивом: «Дві речі дивують мене все більше, чим більше я про них думаю: зоряне небо над головою і моральний закон в мені» [5, с.110]. Саме ідея свободи робить моральний закон настільки дивовижним, оскільки при наявності свободи, схильність людини робити вибір все ж таки на користь благих вчинків є найкращою реалізацією природи людини. «Моральний закон, згідно з ідеєю, дійсно переносить нас в природу, в якій чистий розум, якби він був наділений (begleitet ware) відповідною йому фізичною здатністю, породив би вище благо, і спонукав би нашу волю дати форму чуттєво сприйняття світу як сукупності розумних істот» [1, с.378]. Осягнення ідеї умоглядної природи слугує для того, щоб зробити волю взірцем, а, відтак, уможливити існування та втілення морального закону, який є результатом утвердження умоглядної природи. Результатом останньої також є уявлення про святість волі, яка полягає у нездатності формувати максимуми, що суперечать моральному закону. Чистий практичний розум та уявлення про розумну природу людини забезпечують контроль волі і, відтак, впливають на «святість» останньої.

Розгляд зовнішніх чинників формування громадянського суспільства варто розпочати з основної вимоги, яку висуває Кант до громадянського суспільства. На думку мислителя, лише за умови, що інша людина є для суб'єкта завжди метою, а не засобом, можливе досягнення етично-правового стану. Дана ідея вже була висловлена, коли йшлося про розбіжність уявлення про ідею громадянського суспільства у Гегеля та Канта, проте не було достатньо обговорено, що ж собою являє бачення Іншого метою, а не засобом. Дане твердження, запропоноване німецьким мислителем, розглядається в даному дослідженні як зовнішнє, оскільки результат його можна спостерігати в реальних суспільних взаємовідносинах. Кант зазначає, що громадянське суспільство як спільнота громадян світу може постати лише за умови, що кожен для іншого буде метою, а не засобом. Коли Кант говорить про те, що людина повинна ставитись до іншої, як до мети, а не засобу, мислитель тим самим наголошує на необхідності утвердження автономії волі, оскільки остання робить можливим ставлення до іншого, як до мети. Можливість бути носієм автономної волі та індивідуального розуму сприяє тому, щоб люди формували суспільство вільних та розумних індивідів, які здатні домовлятися мирним шляхом. Зовнішньою умовою становлення громадянського суспільства є всезагальний характер законів. Даний аспект пов'язаний з категоричним імперативом, як внутрішньою умовою. Категоричний імператив має загальний характер та може бути поширеним не лише на мораль, але і на релігію. Закони за своїм характером є порівняно більш специфічними та спрямованими на попередження, вирішення та подолання існуючих суспільних проблем.

У соціально-етичній концепції Кант розмежовує сфери права та моралі. Витоки правових поглядів німецького мислителя необхідно шукати, перш за все, у проблемі самоцінності індивіда, яка в межах кантівської філософської концепції актуалізується в декількох його роботах. Уявлення про рівність прав бере свій початок з ідеї про безумовну цінність людського життя перед усім іншим. Основною ідеєю його політичної теорії є уявлення про самоцінність індивіда. Ця самоцінність знаходить свою трансцендентальну підставу у волі індивіда, тобто у властивій індивіду здатності створювати моральні закони і діяти відповідно до цих законів. Крім іншого, це тягне за собою уявлення про

принципову рівність всіх. Юридичні права і політичні інститути повинні прагнути захищати цю свободу і рівність» [6, с.51]. Правові погляди Канта є логічним завершенням його етичної теорії, проте, він проводить чітку різницю між правом та мораллю, визначаючи перше як форму, а другу як сутність. Кант вбачає в праві регулюючу функцію, спрямовану на забезпечення захисту прав та обов'язків індивіда не взагалі, а в конкретних політичних умовах.

Кант завжди розглядає право у порівняно вузькому аспекті, оскільки, на його думку, мораль здатна забезпечувати дотримання свободи як у особистих стосунках, так і в суспільних і визначається категоричним імперативом, а право розглядає завжди лише факти, відірвані від їх мотивів. Якщо порушення морального обов'язку не несе за собою правопорушення, право безсильне у тому, щоб покарати зловмисника. Лише почуття обов'язку перед самим собою виступає для індивіда у ролі строгого судді. Обов'язки, які пов'язані з особистою мораллю, тобто обов'язки індивіда по відношенню до самого себе і обов'язки індивіда по відношенню до інших, не обов'язково є правовими обов'язками. Кант розглядає самогубство як аморальне діяння, але критикує законодавство, яке карає за спробу самогубства. Самозбереження – це особистий, а не правовий обов'язок. Особистісними обов'язками є вдячність і співчуття, але вони не належать до числа тих, що юридично регулюються. Не можна карати за відсутність гуманності, але необхідно карати за негуманні дії. Навіть якщо дія характеризується як «аморальна», вона не обов'язково має стати предметом кримінального судового переслідування» [6, с.56]. Таким чином, Кант не покладав на право такі великі сподівання, як на мораль. Мораль, на відміну від права, стосується не лише самих вчинків як таких, а розглядає також їх мотиви. Кант не наділяє право такими повноваженнями, які можуть якимсь чином сприяти або віддаляти перспективу побудови громадянського суспільства. Ідея просвітництва полягає в тому, що людство, у своїй перспективі, дістане такого рівня розвитку, за умови якого йому вже не потрібне буде ані право, ані закон для того, щоб забезпечити свободу власну та свободу суспільства в цілому. Тут Кант виступає у ролі романтика, вказуючи на те, що за умов досягнення стану громадянського суспільства потреба у війні та політичних сутичках відпаде взагалі.

Висновки. Суспільні відносини у схемі суб'єкт-суб'єктних відносин Канта є рівними відносинам між індивідами, оскільки за

основу береться тотожність суб'єктів, а відтак, не має значення, чи йдеться про відносини двох індивідів або цілої спільноти. Саме це стало основою побудови Кантом проекту громадянського суспільства, оскільки необхідною умовою є лише можливість осягнення категоричного імперативу, якою наділений кожен суб'єкт. Модель втілення суб'єкт-суб'єктних стосунків формується ще до самої можливості їх виникнення. Канта розглядає людину як єдину істоту, яка діє відповідно до «внутрішньої цілі», форма якої передує її конкретному втіленню у матерію. Те саме можна зазначити про виклад суспільних відносин Кантом. До будь-якої спроби втілення проекту громадянського суспільства повинна існувати ідея останнього, оскільки за її відсутності неможливо прагнути до певного ідеалу, а від так досягти ідеального стану, який за Кантом і являє собою стан громадянського суспільства.

Але ми бачимо, що особисте останніми десятиріччями зазнає значного впливу з боку засобів тотального контролю, затвердження принципів прозорості та підзвітності, що йдуть врозріз з сутністю ідеї громадянського суспільства, ставлять під запитання доцільність існування сфери приватного життя, нехтуючи нею заради всесвітньої безпеки та стабільності. Таким чином, у сучасному суспільстві відбувається відхід від кантівського ідеалу відносин між особистістю, суспільством та державою.

Список використаних джерел:

1. Кант И. Антропология с прагматической точки зрения / Кант И. // Сочинения в шести томах. М.: Мысль, 1966. –. Т. 6. – С.349-587.

2. Кант И. Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане / И. Кант // Собр. соч. на нем. и рус. яз. Т. 1: Трактаты и статьи. – М.: Ками, 1994. – С. 79-123.

3. Кант И. Основы метафизики нравственности / И. Кант // Избранное. В 3-х тт. Т.1. О воспитании разума. – Калининград: Калининградское книжное издательство, 1995. – С. 98-179.

4. Кант И. Критика практического разума / И. Кант // Собрание сочинений в 6 т. Т 4., Ч 1. – Москва : Мысль, 1965. – С. 311-501.

5. Кант И. Метафизика нравов / И. Кант // Критика практического разума. – СПб. : Наука, 1995. – 528 с.

6. Скирбекк Г., Гилье Н. История философии / Г. Скирбекк, Н. Гилье – М.: ВЛАДОС, 2003. – 800 с.